Г. Д. ТОЛСТОЙ

УДК 655

ПОЛІГРАФІЯ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Розбійницький збройний напад на СРСР фашистська Німеччина поєднувала з запеклою психологічною (ідеологічною) війною, ретельно підготовленою і розгорнутою одночасно з початком воєнних дій. Психологічна війна була розрахована на виправдання віроломного нападу на Радянський Союз, на підрив морально-політичної єдності радянського народу й ослаблення боєздатності Червоної Армії [13].

КПРС скеровувала ідейно-політичну роботу на викриття перед радянським народом і всім світом істинного обличчя фашизму, його злочинних намірів. Радянська пропаганда розкривала правду про загарбницький характер розпочатої гітлерівцями війни, антигуманізм нацистського режиму і його політики, сприяла створенню антифашистської коаліції демократичних держав.

Першочерговим завданням в роки війни було швидке і всебічне інформування населення країни про події на фронті і в тилу, а також про заходи, які проводили партія та уряд. З цією метою в червні 1941 р. створено Радянське інформаційне бюро, перебудована діяльність преси та радіомовлення. Розпочалось видання невеликих за обсягом книг і брошур, розрахованих на широке коло читачів. Література з оборонної техніки становила 40% всієї книжкової продукції [18].

Партія активно пропагувала на фронті і в тилу ідеї марксизму-ленінізму. За роки війни було видано понад 500 видань творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Загальний тираж їх дорівнює 17 млн. прим. У роки війни з політичної та соціально-економічної тематики видано майже 15 тис. назв книг загальним тиражем 216,7 млн. прим. [22].

Славетні сторінки в історію Великої Вітчизняної війни разом з усім радянським народом вписали і поліграфісти, які несли нелегку службу у фронтових, армійських та дивізійних друкарнях, забезпечуючи у бойовій обстановці видання газет, листівок, брошур, плакатів та іншої продукції. Не менш героїчно працювали робітники друкарень у тилу. Не вистачало паперу, фарби, шрифтів, електроенергії, не опалювались виробничі приміщення і в цих

умовах необхідно було випускати продукцію. Особливо слід відзначити героїчну працю жінок і підлітків, які в роки війни становили абсолютну більшість працівників друкарень. Це вони забезпечували випуск друкованої продукції, робили часом навіть неможливе для того, щоб газета або брошура вчасно надійшла до читача.

На найбільших поліграфічних підприємствах в роки війни ні на хвилину не припинялось видання книг, брошур, листівок, плакатів. Героїчним подвигом стала праця ленінградських поліграфістів, які у блокованому місті, під артилерійським обстрілом та бомбардуванням, в умовах голоду, холоду зуміли забезпечити не лише регулярне видання газет «Правда», «Ленинградська правда», а й книг. Наприклад, Ленінградська друкарня «Печатный Двор» ім. О. М. Горького з перших днів війни забезпечувала Ленінградський та Північно-Західний фронти брошурами, листівками й іншою друкованою продукцією. Часом замовлення надходило пізно вночі, а зранку треба було вже здавати тираж. Робітники працювали по кілька діб не виходячи з цеху.

За перші три місяці війни «Печатный Двор» виготовив 40 млн. прим. листівок, брошур і газет [21].

Під час блокади поліграфісти разом з військово-санітарним управлінням фронту налагодили випуск саней-волокуш для перевезення поранених, хімічних обігрівачів для солдат, відкрили кравецьку майстерню, що виготовляла подарунки для фронту і обслуговувала команду місцевої протиповітряної оборони. Одночасно продовжували видавати різноманітну друковану продукцію.

Про значення друкованого слова свідчить такий факт. На карті, яку захопили при розгромі однієї з фашистських частин, місце розташування друкарні ім. Володарського було позначено хрестом, що означало: підлягає знищенню в першу чергу [7].

Традиційні методи видання продукції друкарень у стаціонарних умовах під час війни не могли задовольнити гострої потреби в газетах та інших оперативних виданнях. Була створена підпільна на тимчасово окупованих фашистами територіях і фронтова поліграфія, що обслуговувала фронти, армії і дивізії.

Підпільна поліграфія, яка була у розпорядженні підпільних партійних комітетів і партизанських з'єднань, формувалась у досить складних умовах. Підпільні друкарні створювались на базі існуючих раніше поліграфічних підприємств певної території, а необхідну техніку, матеріали і спеціалістів переправляли через лінію фронту.

Друковане слово наносило ворогові удари не менш відчутні, ніж бойова техніка. «Нам переправили дорогоцінний вантаж — п'ять ящиків з вибухівкою і три пачки газети «Правда». Ми не знали, якому з цих подарунків радіти більше. Кожна шашка вибухівки — труна для гітлерівців, кожний номер більшовицької «Правды» — артилерійська канонада в тилу ворога», — згадував двічі Герой Радянського Союзу, командир партизанського з'єднання О. Ф. Федоров. «Надсилайте боєприпаси і обов'язково 200—

300 прим. «Правды», — звертались з проханням на Велику землю партизани мінського підпілля [20].

У 1944 р. на загарбаній ворогом території нашої країни виходило близько 270 підпільних газет. Крім газет партизанські підпільні друкарні друкували звернення, бюлетені, плакати, брошури. Серед партизан були майстри, що вирізували шрифт і кліше з дерева, гуми, конструювали поліграфічну техніку, розробляли відповідну технологію. У роки війни спеціально для підпільних друкарень конструктори створили малогабаритні друкарські машини («Партизанка» та «Ліліпут»). Але цю техніку не завжди можна було доставити партизанам, тому часто доводилось користуватись трофейним або саморобним устаткуванням [20].

Переносили друкарське обладнання партизани при необхідності на собі: верстат у руках, на тілі — спеціальна сорочка з багатьма кишенями для шрифта. До речі, такі сорочки з'явились пізніше, а з самого початку випуску партизанських газет каси із шрифтами переносили у чемоданах [4].

Велику увагу випуску літератури для населення тимчасово окупованої території України приділяло створене у 1943 р. видавництво «Радянська Україна», яке за завданням ЦК КП(б) України випустило близько 200 млн. листівок. А всього літаками у тил ворога було переправлено майже 400 млн. книг, брошур, листівок, звернень і газет. У боротьбі підпільних партійних організацій і народних месників важливу роль відіграли листівки. Їх випускали 297 підпільних організацій, партизанських з'єднань і загонів [15].

Партія надавала великого значення створенню друкарської бази для партизанів. Їм було переправлено обладнання для 84 друкарень, папір і кваліфіковані поліграфісти. Лише спеціальна школа при Українському штабі партизанського руху підготувала і надіслала у тил ворога 67 редакторів газет, 32 журналістів, 118 складачів, 115 друкарів з 62 похідними друкарнями [6].

У 1942 р. була випущена серія обладнання для партизанських друкарень. Шрифт та інше необхідне устаткування містилося у компактному ящику, пристосованому для ручного транспортування. Вага ящика досягала 16 кг.

Лише з грудня 1942 р. по березень 1943 р. Центральний штаб партизанського руху переправив на Україну 20 портативних друкарень, а ЦК ЛКСМУ — 10 великих і 14 портативних друкарень, 13 гектографів, 17 склографів, а також папір, фарбу тощо.

Славну сторінку в історію Великої Вітчизняної війни вписали поліграфісти [8], які забезпечували випуск армійських газет, листівок, брошур, плакатів в бойовій обстановці (табл. 1).

У роки Великої Вітчизняної війни діяли похідні друкарні. В основному вони були змонтовані на автомобілях ЗІС-5 та ЗІС-6. На початку війни деякі з них розміщали в залізничних вагонах (спеціальні поїзди-друкарні). Однак від них швидко відмовились, оскільки залізничні ешелони мали обмежену маневреність, часто потрапляли під нальоти ворожої авіації. Потужність похідних

друкарень була різною. Були навіть такі, що оснащувались рядковідливними наборними машинами, малою (42 см) ротаційною друкарською машиною, цинкографським і стереотипним обладнанням. Але більшість друкарень містилася в декількох автомобілях, в одному стояли каса-реали зі шрифтом на російській та латинській основах, другому — плоскодрукарська машина, в третьому знаходилась різальна машина, папір, електродвигун [10].

Незважаючи на труднощі, видавництва і поліграфія безперебійно постачали фронт і тил необхідною літературою. Продуктив-

Таблиця 1

Видання фронтових газет у роки Великої Вітчизняної війни

Роки	Газети					
	центральні	окружні	фронтові	корпусні та армійські	дивізійні	Всього
1941 (друга половина року)	2	10	15	38	400	465
1942	3	10	19	93	600	725
1943	3	13	18	128	600	762
1944	3	13	13	128	600	757

Таблиця 2

Видання книжкової продукції у період Великої Вітчизняної війни

Роки	Кількість видань, тис. прим.	Тираж, млн. прим.	Середній тираж однієї книги, тис. прим.	Середній обсяг однієї книги, друк. арк.
1940	45,8	462,2	10,1	6,2
1941	39,8	547,9	13,8	4,5
1942	17,7	399,3	22,6	2,1
1943	15,9	228,3	14,4	2,8
1944	17,3	218,2	12,6	3,5
1945	18,4	298,0	16.2	4.2

но працювали найбільші центральні видавництва — Воєнвидав, Держполітвидав, Держтехвидав, Сільгоспвидав та поліграфічні підприємства, які їх обслуговували. Самовіддано трудились поліграфісти РРФСР. Азербайджану, Вірменії, Грузії, Казахстану, Таджикистану, Узбекистану, Киргизії. Про видання книжкової продукції у період Великої Вітчизняної війни свідчать дані табл. 2 [2].

В 1941—1945 рр. поліграфічні підприємства країни випустили 109 тис. назв загальним тиражем 1692 млн. прим. книг політичної, військової, виробничої, наукової та іншої тематики. Видано понад

110 млн. підручників, близько 170 млн. прим. художньої літератури, 60 млн. прим. книжок для дітей [17].

В роки війни багато друкарень, заводи поліграфічного машинобудування виконували оборонні замовлення. Наприклад, у ремонтному цеху 1-ї Зразкової друкарні ім. А. О. Жданова виготовляли одну із деталей для легендарної «Катюші». У кількох друкарнях Москви, яка в 1941 р. стала прифронтовим містом, виготовляли протиіпритні накидки, різноманітну упаковку для військового спорядження [7] тощо. Наприклад, Ленінградський завод поліграфічних машин ім. Макса Гельца з перших днів війни по завданню уряду в 1941 р. починає масовий випуск 50-міліметрових мінометів і мін, а на початку 1942 р. завод налагодив випуск станкових кулеметів, які одержали назву «Максим-ленінградський» [11]. Рибінський завод поліграфічних машин в роки війни випускав міномети і міни [9].

Багато друкарень в Естонії були зруйновані. Знищено або вивезено в Німеччину більш як 290 друкарських машин. Виробничі потужності поліграфічної промисловості Естонії після звільнення від фашистів становили лише 35% довоєнного рівня [14].

У 1940 р. у Білорусії діяло більше 200 поліграфічних підприємств. У роки війни фашисти повністю зруйнували 87 поліграфічних підприємств, знищили або вивезли майже 700 одиниць різного поліграфічного устаткування [12]. Збереглося лише кілька тигельних машин [3].

Було завдано значної шкоди поліграфічній промисловості УРСР: з 885 підприємств залишилось лише 170, в основному друкарні районного типу. Виробничі потужності поліграфічної промисловості України на початок 1944 р. порівняно з довоєнними потужностями становили: машинне складання — 14,5%, плоский друк — 25%, літографський друк — 10% [19].

Про стан поліграфії України в період війни свідчать такі дані. Якщо взяти всю книжкову продукцію за роки Великої Вітчизняної війни (в аркушах-відбитках), то вона становила порівняно з 1940 роком: у 1941 р. — 50,9%, у 1942 р. — 0,4%, у 1943 р. — 2,3%, у 1944 р. — 10,8%, у 1945 р. — 25,6% [1].

Евакуйовані в РРСФР Укрдержвидав, «Радянська школа», «Радянський письменник», видавництво АН УРСР за три воєнних роки випустили більше 700 назв книг і брошур тиражем 15 млн. прим. Систематично видавались журнали «Українська література», «Вісті АН УРСР», «Доповіді АН УРСР». У квітні 1943 р. у Москві було відновлено видання журналу «Україна» [16].

Значну роль у становленні повоєнної української поліграфії відіграли друкарні братніх союзних республік. Об'єднання державних видавництв РРСФР надіслали для України 20 комплектів обладнання для друкарень, 5 т газетних шрифтів, 3 т фарби. Видавництво «Известия» передало республіканській друкарні України дворольну секцію газетного агрегата з повним комплектом стереотипних верстатів та електрообладнання, три лінотипи, комплект фотоцинкографського устаткування та матричний прес.

З Волховського фронту прибув поїзд-друкарня з комплектом поліграфічних матеріалів, 25 друкарськими машинами, 150 т. газетного паперу. Друкарні Вірменії надіслали у Полтаву п'ять плоскодрукарських машин та 6 т шрифта. З Татарської АРСР до Києва прибули друкарські машини, шрифти та поліграфічні меблі [5].

В роки Великої Вітчизняної війни радянські поліграфісти з честю виконали свій громадянський обов'язок. Діяльність радянських поліграфістів на фронті і в тилу, у партизанських загонах — це славна сторінка в історії вітчизняної друкарської справи.

Список літератури: 1. *Агуф М., Коваль М.* Книгу — в маси. — Х., 1965. — 65 с. 2. *Баренбаум И. Е., Давыдова Т. Е.* История книги. — М.: Книга, 1971. — 386 с. 3. *Бойкачев Г. М.* Крепнет производственная база печати Белоруссии. — Полиграфия, 1967, № 12, с. 73. 4. *Вакулин Н. П.* Партизанские типографии в Белоруссии. — Полиграфия, 1970, № 5, с. 23. 5. *Гнатюк Д. І.* Книговидавнича справа на Україні у післявоєнні роки. — К.: Політвидав України, 1965. — 102 с. 6. *Горбачевский Б. С.* В годы войны. — Полиграфия, 1967, № 10, с. 16. 7. *Грушко Л.* В блокадном Ленинграде. — Полиграфия, 1975, № 5, с. 8. 8. *Жуков С. И.* Фронтовая печать в годы Великой Отечественной войны. — М.: Изд-во Москов. ун-та, 1968. — 96 с. 9. *Забелин Б. А., Забелина Т. А.* Этапы большого пути: Очерки истории Рыбинского ордена Ленина и ордена Трудового Красного Знамени завода полиграфических машин. — Ярославль, 1982. — 287 с. 10. *Завилянский Д.* Походные типографии в Великой Отечественной войне. — Полиграфия, 1975, № 5, с. 10. 11. *Киршин В. Н.* Орден на знамени: Краткий очерк Ленинградского ордена Отечественной войны 1 степени завода полиграфических машин. — М.; Л.: Машиностроение, 1965.— 200 с. 12. *Коновалов Г. В.* С помощью братских республик. — Полиграфия, 1972, № 12, с. 8. 13. *Комков Г. Д.* Идеологический фронт Великой Отечественной войны. — Вопросы истории, 1965, № 5, с. 3—20. 14. *Маткевич Ю. Н.* Из истории эстонского книгопечатания. — Полиграфия, 1964, № 3, с. 54. 15. *Молодчиков О. В.* Книга Радянської України. — К.: Політвидав України, 1974. — 111 с. 16. *Молодчиков О. В.* Українська радянська книга (1917—1964 рр.). — У кн.: Книга і друкарство на Україні. К.: Наукова думка, 1964, с. 206—296. 17. *Назаров А. И.* Книга в советском обществе. — М.: Наука, 1964. — 158 с. 18. Печать в СССР за 40 лет. 1917—1957. Статистические материалы. — М., 1957. — 37 с. 19. *Савицкий Ф. С.* Полиграфическая промышленность на подъеме. — Полиграфия, 1967, № 11—12, с. 69. 20. *Самородов Б.* Сражающаяся книга. — Полиграфия, 1975, № 6, с. 42. 21. *Сафьян Б. И., Марвиц З. Б.* Орденоносный «Печатный Двор»: Очерки истории типографии им. А. М. Горького. — М.: Книга, 1969. — 108 с. 22. *Сорокин А.* Сражающаяся партия. — Правда, 1985, 25 янв.

Both the basic results of the activity of the front and underground printshops, printing enterprises and the USSR Publishing Houses and condition of printing machinery and equipment at the beginning and of the end of the Great Patriotic War have been analysed in the paper.

Стаття надійшла до редколегії 10. 04. 85.